

Ilyefalvi Emese

ILEOAAB.ELTE

néprajz (MA) 1. évfolyam

2010-2011-1

„törvényes uton módon” vagy „eördögi módon fenyegettem volna”

Boszorkányfenyegetések pragmatikai megközelítésből

A néprajzi és történeti antropológiai kutatások régóta nyilvánvalóvá tették, hogy a kora újkori boszorkányperek esetében a bíróság egyetlen célja a tanúvallomásokkal a *rontásvád* bebizonyítása volt. A *rontás*¹ a boszorkányság jelenségei közül a leglényegesebb, tulajdonképpen a boszorkánynak tartott személy más emberre irányuló ártó cselekedete, amivel annak egészségében, javaiban vagy kapcsolataiban tesz kárt.² Ha ez sikerül, a boszorkányság bebizonyosodik.³ A magyarországi perek esetében ez különösen fontos, hiszen a magyarországi boszorkányüldözés lényegében rontásvádakon alapult, és az ördögszövetség (és boszorkányszombat) vádja ezekhez képest mellékes jelentőségűnek számított.⁴ A rontás véghezvitele többféleképpen is lehetséges, általánosságban azt mondhatjuk, hogy a „boszorkány saját testének nyilvánvaló és rejtett erőivel, a kimondott szavak által és anyagokat, gondolatokat és tetteket egyesítő mágikus technikákkal árthat.”⁵

A *kimondott szó ereje* által rontani tudó boszorkányt az összes eddigi boszorkánysággal foglalkozó kutatás kimutatta. Az essex-i boszorkányok vizsgálatakor Alan MacFarlane elkülönítette azt a típust, amely a kimondott szó használata által: *átkozódás* és *dicséret* segítségével viszi véghez a rontást. Thomas az angliai boszorkányság esetében a rontás következő módszereit különítette el: 1. fizikai kontaktus alapján (az áldozat megérintése által vagy a szem láthatatlan, de hatásos emanációja által), 2. *átok* vagy *ráolvasás* által, 3. technikai segédeszközökkel, pl. az áldozat viasmásába tűket szurkálva, egy papírdarabra írott nevét elégetve, egy ruhadarabját elégetve. Komáromi Tünde a kolozsvári pereket vizsgálva a rontásmódokat négy nagyobb csoportra osztotta attól függően, hogy közvetlen vagy közvetett testi kontaktussal vagy annak teljes hiányával történik a rontás. Így a négy fő csoport 1. a boszorkány közvetlenül érintkezik az áldozattal, 2. a boszorkány az áldozat teste által érintett felülettel érintkezik vagy a test által érintett anyagot használ fel 3. a boszorkány csinálmányt helyez el az áldozat környezetébe 4. *a boszorkány és az áldozat távol vannak egymástól*. Az átok/fenyegetés ebbe az utolsó kategóriába tartozik.⁶ Legegyszerűbben természetesen ezen utóbbi verbális rontást lehetett bebizonyítani. Sok esetben (éppen ezért?)

---

¹ A latin *maleficium* kifejezés leggyakrabban használt magyar megfelelője.

² Komáromi 2002:6.

³ Tóth G. 2006: 15.

⁴ Klaniczay 1986:282-285.

⁵ Komáromi 2002: 8.

⁶ Komáromi 2002: 12.

az átkozódás/fenyegetés a rontásestet központi, lényegi eleme, a tanúvallomások pedig sokszor fejeznek ki szilárd hitet az átok teljesülésében.⁷

„akor Darabosne meg haraguván meg fenyegette, mászor ugjan Darabosne csak hamar bornározni hívám a fatens Urát nem akart menni **meg fenyegette a fenyegetes után a szeme mingyart rosszul lett meg vakult vért pököt soha osztan holtik meg nem gyógyulhattot** az idén meg holt.” (1723, Diószeg, Schram 1970: 107.)⁸

„engemet Kenézné **megh fenyegetett ilyen dologért**, hogj mikor Egiházfi volt Kenéz István, az napam Ur Vacsorajára való kenyeret sütött, és az edgjhazfinak is külön sütött edgj Czipótt, a mellyet kicsinylett Kenézné hogj nagjobbat érdemlett az ő Ura izente hogj mondgjam megh az napamnak, hogj megh nem mondotam azért **fenyegetett megh gjermek ágj fektemben, akkor estve mindgjárt megh nyomtak**” (1723, Váradolaszi, Schram 1970: 109.)

A boszorkányoknak titulált fenyegetések tartalmilag vagy nagyon sztereotipak, vagy homályosak (leggyakoribbak: a *várjál megbánod, megbánod ezt, megemlegeted, megsiratod, megh fizecz, megemlegez* stb.), melynek a legkülönbélebb „eredményei” lehetnek.⁹ Nagy Mihályné fenyegetésének következményének 1715-ben csuklást hoz fel a tanú: „a fenyegetés után a csuklás mindjárt rajta esik és egy egész nyáron gyötrötte a csuklás annyira, hogy majd meghalt utánna.”¹⁰

A bíróság is megerősítette, sőt legitimizálta (sokszor manipulatív) kérdéseivel illetve ítéleteivel azt, hogy ha átka/fenyegetése valakinek ténylegesen bekövetkezett, akkor boszorkány az illető:

„Ha valakit **meg fenyegetvén azonnal fenyegetese után valamely nyavalyaban eset volna** s micsodásban?” (1723, Diószeg, Schram 1970:104.)

„1mo Tudgyaé, Láttáé avagy hallotaé az Tanu, hogy ezelőtt valo üdőkben öreg Seres Andrásné **valakiket meg fenyegetett volna, kinek az eő fenyegetésiből nyavalyája következet volna.**

2do. Ugy szinten mostanában, leg közeleb Varga János Leányát **megh fenyegette volna, és az mostani nyavalyája azon fenyegetés után esete volna rajta és nem az előtt?**” (1732, Telegd, Schram 1970: 119.)

„Mivel pedig eddig is az inquisitioból a tetszett ki, hogy **fenyegetődött és véghez vitt fenyegetődése azonnal beteljesedett** és abból csalhatatlanul ki jön ördögökkel való czimborálása és valakiket megfenyeget, azokon be is tölti: hogy azért sok keresztyének, kik ellen a fenyegetését végben vitte, meg ne romoljanak, illő, hogy ezen személynek feje hóhér által elütessék, minthogy Titulus 23. Pars 3. Tripartiti Decreti az vagyon, hogy a ki

⁷ A fenyegetés, átok megvalósulása nem feltétlenül csak a boszorkányrontáshoz kötődik, ellenkezőleg: eleven lehetett (és az is volt) már a perek korszakát megelőzően boszorkányhit és aktuális boszorkány hiányában is. Az átok teljesülésébe vetett hit, bármiféle helyhez-időhöz kötött boszorkányideológiánál általánosabb és sokkal régebbi hiedelem stb. Az átok szerepéről a középkori Európa szellemi életében, illetve a boszorkányvadás létrejöttében lásd: K. Thomas 1978: 599-611.

⁸ Félkövér kiemelések: I.E.

⁹ Kristóf Ildikó szerint nincs „boszorkányspecifikus” betegség Kristóf 1998.

¹⁰ 1715, Bakonyszeg, Komáromy 1910: 264.

tűzzel, vagy halállal fenyegetődzik, minden kegyelem nélkül megölessék.” (1729, Debrecen, Komáromy 1910: 426.)

A tanúvallomások szerint a károsult pontosan tudja, hogy ki rontotta meg, és azt is, hogy miért:

„te öttél megh engemet néne, de read kötöm az ajtót benn égetlek” (1723, Váradolaszi, Schram 1970: 109.)

„te etted megh az szememet” (1715, Kismarja, Schram 1970: 91.)

„eszt tudom mi lelte mert hogj öszve szolalkoztam veled bosszusagodban meg eszt etted meg” (1723, Diószeg, Schram 1970: 106.)

„te nyilvánvaló boszorkány, te etted meg a lábomat” (1756, Telegd, Komáromy 1910: 635.)

A legáltalánosabb eljárás ezt követően, hogy *megkéri* vagy *megfenyegetik* a boszorkányt: a neki okozott kár megtérítése fejében (vagy sokszor akár e nélkül is) vonja vissza a rontást. A szövegelem ezen része, mintegy keretes szerkezetként visszautal magára a konfliktusra.

„te hitetlen lelkü boszorkány meg gjójjics a fijamat mert az vizben öllek” (1715, Hencida, Schram 1970:73-78.)

„Panda, az fiam meggyógyítsd, mert ha másnak szolgálónak állok is, mégis megégettetlek.” (1723, Hajdúbagos, Komáromy 1910: 304.)

„gyógyíts meg, mert ha kinn kapattathatlak, öszverontatlak s megégettetlek” (1756, Telegd, Komáromy 1910: 638.)

„rutul boszorkanyozta, hogy az házbo egeti megh, mert az fenyegetise miat mostis sánta” (1715, Diószeg, Schram 1970: 93.)

„meg fenyegette hogy gyogyicsak meg az Leanykajat” (1772, Váradolaszi, Schram 1970: 128.),

„de az Feleségem meg gyogyics mert Isten engemet ugy segélyen rosszszul jársz” (1772, Váradolaszi, Schram 1970: 129.)

„no ilyen amolyan atta, elrontottad a szolgálót, hanem meggyógyítsd, mert megégettetlek” (1756, Telegd, Komáromy 1910: 638.)

A tanúk fenyegetései korántsem mondhatók szolidnak (sőt verbálisan sokkal agresszívabbak mint a boszorkányok fenyegetései). A hegyközpályi Kulcsár Miklósné ellen az egyik kárvallott fejszével a kezében megy, s úgy mondja neki: „no ilyen s ilyen születette ha az gyermekemet meg nem gyogyitod míg az malomban járok ezel a fejszevel rontalak az magad hazaban öszve”¹¹ vagy a szentjobbai Páczai Ferenczné ellen 1722-ben: „ilyen atta meg

---

¹¹ 1715, Hegyközpályi, Schram 1970: 69.

gyogyics mert ha ugy kaphatlak olyan helyet (!) által lülek ha el kel bujdosnomis”¹² Igen súlyos és „istentelen” megnyilatkozásnak számíthatott az 1727-es zsákai per esetében az egyik kárvallott szájából a következő: „esse nyilvánvaló boszorkány kurva, az Istennek valamennyi nyila vagyon az égben, az üsse meg a lelkit, ni hogy! hogy rántotta fel az inát a nyilvánvaló boszorkány”¹³

A kárvallottak legtöbbször testi bántalmazással fenyegetnek: *megöllek, megverlek, lelőlek, összetörlek*, vagy a magával a bepereléssel, hogy tudniillik megégetteti. Az elbeszélésekből kitűnik, hogy a visszafenyegetés tényleg jól bevált stratégia volt a rontással szemben, mely működött. A probléma megoldására mindkét fél konfliktusfeloldó, az eredeti helyzetet visszaállító lépést tesz: a kárvallott helyrehozza a boszorkánynak okozott anyagi, erkölcsi kárt, mire a boszorkány is megszünteti a rontással, mágikus úton okozott bajt.

„erigi ugy mond kerjed Anyadat Gyogyicsa meg a labamat adok neki ket Marjast vagj egy ingvalnak valo Gyocsot veszek a mely irat főzöt azért azzal meg gjogult az Fatens Attyanak az Laba” (1724, Nagykereki, Schram 1970: 115.)

Ezen kevés példából is látható, hogy a verbális viselkedés központi eleme a legtöbb tanúvallomásnak valamint az is, hogy átkozódó/fenyegető boszorkány szinte bárki lehetett, nem kellett hozzá semmiféle természetfölötti, „ördögös” képesség. Valami azonban mégis csak kellett, és

A fenyegetés tipikusan olyan megnyilatkozás, amely legváltozatosabban verbális formában hajtható végre.¹⁴ A boszorkányperekben a verbális agresszió több fajtája, így a fenyegetés beszédaktusa is igen erőteljesen jelen van. Az izgalmas azonban az – hogy ha csak a fenti példákat nézzük is – láthatjuk, hogy a kárvallott is fenyegetőzik. Megfenyegeti a boszorkányt az elszenvedett kár miatt, és ezzel többnyire ténylegesen eléri célját: a boszorkány „leveszi a rontást” – a gyerek meggyógyul, a tehénnek visszajön a teje, az impotencia megszűnik stb. Látszólag a kárvallott és a vádlott azonos beszédaktussal él, mindketten fenyegetnek. Felmerül a kérdés azonban: ha ez így van, akkor a boszorkányt miért ítélik el, s a kárvallottat miért nem? Legtöbbször ugyanazokat a szavakat használja mindkét fél, beszédmódjuk között nincs nagy különbség, de a kárvallott mégsem lesz fenyegetőzése által boszorkány. Miért?

---

¹² 1722, Szentjobb, Schram 1970: 99-104.

¹³ 1727, Zsáka, Komáromy 1910: 390.

¹⁴ Egyéb alternatíva lehet non-verbálisan: bottal, egyéb ütőeszközzel, vagy ujjal fenyegetés, de legtöbbször ezeket verbális fenyegetés is kíséri.

A dolgozatban John. R. Searle beszédaktus-elméletének¹⁵ segítségével, egy konkrét bihari eset mentén kívánom bemutatni a különbséget. A fentebb említett példák során is világos, hogy miért nem ugyanaz a két fenyegetés, azonban érdemes alaposabban elemezni őket. A kárvallott fenyegetéséhez képest (aki tulajdonképpen megfélemlíteni akarja ellenfelét, hogy hozza helyre a kárt, amit okozott) a boszorkány fenyegetésénél sokkal többről van szó, minthogy pusztán érzelmeket, reakciókat váltanának ki e megnyilatkozások, vagy valamilyen magatartást fejeznének ki. A szavak kimondása révén mindenki számára bizonyos – a kora újkori hiedelemrendszer és világkép értelmében – hogy elkerülhetetlenül és szükségszerűen bekövetkezett vagy be fog következni valamilyen változás, valamilyen negatív esemény vagy történés a világban, amely általában az ellen irányul, akinek a szavak szólnak.¹⁶ Ha felismerjük ezt a lényegi különbséget a két megnyilatkozás között, akkor láthatjuk, hogy ameddig a kárvallott fenyegetése egy *expresszívum*,¹⁷ addig a boszorkány fenyegetése egy *deklaráció*.¹⁸

Aradi Illésné Helpári Judit 1701-es esetében azt látjuk, hogy a fenyegetőzés vádja önmagában nem volt elég az elítéléshez, mivel a vádlott sikeresen „szerepelt” a bíróság előtt. A per többek között azért is használható jól egy történeti pragmatikai kutatáshoz, mert Aradiné saját vallomása is fennmaradt. Felmentésében valószínűleg nagy szerepe volt annak, hogy semmilyen más boszorkányra jellemző tevékenységet nem tudtak ellene felhozni –ez ritka esetnek bizonyul a boszorkányperek esetében. A Szűcs István képviselte vád két jól elkülöníthető pontból áll:

1. „[...]Ezen szemelly, megh vetvén az Istent s vilagh Törvényét, a melly Uczában lakot, mondotta s vallotta maga tulajdon nyelvével, **megh nem lakjátok Ebek Ezen uczát miattam**”
2. „a melly Cseled közt volt valamelly Terhess Asszony állatt Annakis mondotta: hogy **ha el jön a szülesnek ideje Ebb, szólyatok annyit hogy meg a kit az Anyadbul ki szoptális megh emlegeted, mert En sem Birótúl sem Tanacstúl semmit sem félek, mert ennek előttie is hogy 70 Tanúk vallására semmitis nem tehettenek a mellyekre hatnakis megh köllöt volna halni, mostannis semmit sem félek**”

---

¹⁵ Searle 1979, 2000, 2009.

¹⁶ vö. Culpeper–Semino 2000: 106.

¹⁷ „The illocutionary point of this class is to express the psychological state specified in the sincerity condition about a state affairs specified in the propositional content. The paradigms of expressives verb are”thank”, „congratulate”, „apologize”, „condole”, „deplore”, and „welcome”. Notice that in expressives there is no direction of fit. In performing an expressive, the speaker is neither trying to get the world to match the words nor the words to match the world, rather the truth of the expressed proposition is presupposed.” Searle 1979: 15.

¹⁸ A deklarációk illokúciós lényege éppen az ugyanis, hogy előidézzenek a világban valamilyen változást, illetve a világ megváltozott reprezentációjához, valamilyen más tényállást hozzanak létre. Vö. Searle 1979:17.

Aradiné törvényes képviselője Faragó Miklós szerint a vádlott nem tagadja, hogy fenyegetett volna:

„Jollehet nem tagagya hogy fenyegetőzöt olly formán: mivel az eő Principálissanak fiát némelly Iffiak halalra fegyverrel keresték, hogy megh fogják arra nézve Anyai szeretettül viseltetvén ugy mondotta fia mentségére hogy ha megh fogják fiát azon Ucza megh nem marad miatta. Amelly ollyan szókbúl ki nem hozhatni hogy fia mellet szóllot hogy Principalissa Boszorkány volna.”

Szűcs István azonban ennek ellenére is az ügy kivizsgálását kéri, és hogy tanúk által bizonyosodjon be, mi a büntetése egy ilyen embernek:

„a fellyebb megh mondot beszédem szerént, és a Város be adott Törvénnye szerent a melljet pedig magam el lattam vólna a beszédemben, ha a Tanúk büvebben tanállyák hozni, csak kévanom az elebbeni beszedeim szerent keresse ki az orszagh törvénnye, minemü büntetése légyen, meg Egettesséké, vagy más egyéb büntetése légyen. Ezek után Istenes törvént várok.”

Ezek után maga Aradiné így védekezik:

„az álnok ellenem tett replicatiot értem, a mellyben azt mongya eő kglme **hogy eördögi módon fenyegettem vólna valakit Amelljet En tagadok**. Hanem a mint fellyebb megh mondottam Edes Gyermekemen megh keseredvén **törvényes uton módon értvén a dolgot ugy mondottam** hogy megh nem lakják az uczát azok a személljek kik az En Gyermekimet keresik halálra. Hanem Béró Uram eő kglme a melly világossan meri mondania ellenem Boszorkányságomot oljan világossan doceállja más képpen miis kévánunk mind Tisztnek kereseti alúl absolválatni.”

A vádlott e megnyilatkozása a kétfajta beszédaktus lényegi különbségére tapint rá. Beismeri a fenyegetést, de mentségül éppen azt hozza fel, hogy ez nem „olyan” fenyegetés volt – nem egy deklaráció –, tagadja, hogy „eördögi módon fenyegettem vólna”. Saját maga úgy értelmezi az esetet – erről győzi meg sikeresen a többieket is – hogy csak anyai szeretetből, indulatból mintegy expresszívumként mondta, és emiatt legfeljebb megróható, de mindezek alapján nem bizonyítható, hogy boszorkány lenne.

A bíróság kérdései így hangzottak:

„Tugjae bizonyoson a Tanu s hallotae, Aradi Illyésnének szájából hogy ugy fenyegetőzöt vólna azon Úczában akiben lakot tudni illik Ebek ezt az Uczát megh nem lakjátok, és ezen fenyegetése azok ellen vólté a kik fiát halálra kergették, avagy más olly okból akibül Boszorkányságát ki hozhatnák.

Masodszor micsoda szülő Aszont fenyegetet megh mondván nekie: meg tanitlak szülednek idejében? **Történt ezen meg fenyegetése után azon szülő Aszonjon meg irt szülese napján? s mi történt? És más okon is nem történt valami a kiket fenyeget. Egy szóval minémü Boszorkányságot tudna éránta.**” (1701, Diószeg, bírósági kérdés, Schram 1970: 48.)

A bíróság egyértelműen arra kíváncsi, hogy a fenyegetés által történt-e valami rontás, más tulajdonképpen nem számít. Ha történt boszorkány, tehát halálraítélt, ha nem akkor elmehet. A tanúk szinte szóról szóra ugyanúgy idézték fel a konfliktust, a fenyegetést és annak szövegét:

„En nem félek sem az Istentül sem a Püspöktül sem a Püspöki Bérótul sem pedig tanácsátul, mert ha az a hamis hütü Balog Mihalj megh nem tudott ölni nem félek senkitül semmit de mind maga mind fia meg a kit az annyábúl ki szoptakis meg sirattják és keserüvel emésztk megh, magunkis az uczát miatta megh nem lakjuk.” (1701, Diószeg, 1. tanú, Schram 1970: 48.)

„Kutyák megh nem lakjatok az uczát miattam, nem félek sem Ti tültek sem a Püspöki Bérótul, sem Tanácsátul mert Pál deáknak térden mászva menek eleiben, és meg ment Engem, ha 70 Tanuk meg nem tuttak nyomni” (1701, Diószeg, 2. tanú, Schram 1970: 48.)

A per végkimenetelét illetően döntő lehetett, hogy bár ezt a fenyegetést sokan elmesélték, azt senki sem említette, hogy ennek hatására keletkezett volna bármilyen kár, rontás. Csak a 12. tanú tudott olyan rontásnarratívumot „előállítani”, amelyben a rontás ténye is szerepel:

„**megh fenyegetvén** a fiát **megh fekélyesedett az Lába**, mellybül addig nem gjogjulhatot meg az eő Leanyat el nem vette feleségül, a mint hogy mondottais Aradi Illyésné hogy addigh meg nem gjogjúl még az eő Leányát el nem veszi. Azomban eczer ejjel fekete Levet hozván a fijának mondotta hogy egye megh mellyett meg évén nem tugja azérté, vagy másért megh gjogjúlt.”(1701, Diószeg, 12. tanú, Schram 1970: 49.)

Ez az egy rövid rontáselbeszélés úgy látszik, nem volt elegendő, s a felmentő – vagy inkább felfüggesztő – ítélet is megállapítja:

„Mínthogy a Tanúvallásokbül világhos s elegendő képpen ki nem tertzik Aradi Illjésnének tisztézén(!) való Boszorkánysága arra nézve a Magistratus tovabbvalo Impetitiójátul mostanságh absolváltatik. Mindazáltall hogy ha ennek utána legkissebb ilyen fenyegetések és mocskolodások hallatnak felölle, azonnal a helyebül ki csapattassék és verettessék.” (1701, Diószeg, ítélet, Schram 1970: 50.)

Aradi Illésné Helpári Judit nem volt egy buta asszony, a kora újkori bihari nyelvhasználat lényegére jól rátapintva, a kétféle beszédaktus lényegi különbségét kihasználva megmenekült a máglyától.

A történeti pragmatika célja az, hogy megmutassa, hogyan használtak a beszélők különböző korokban és kontextusokban általános nyelvhasználati normákat egyéni célokra. Jelen esetben betekintést nyerhettünk abba, ahogyan egy 18. század elején élő nő a kor nyelvhasználati normáit és szabályait saját egyedi esetében alkalmazta. Az elemzés így adalékot szolgáltat a koraújkori tárgyalótermi és mindennapi kommunikáció terén végzett vizsgálatokhoz. Aradiné esete pontosan megmutatja, hogy a korabeli nyelvhasználatban fenyegetni kétféleképpen lehetett, azonban az két különböző beszédaktusnak minősült (expresszívum, deklaráció).

Felhasznált forráskiadások

Komáromy Andor: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1910. XXII. p. 783 p.

Schram Ferenc: *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970. 571 p. 779 p.

Szakirodalom

Culpeper, Jonathan–Semino, Elena: *Constructing witches and spells: Speech acts and activity types in Early Modern England*. *Journal of Historical Pragmatics* 1.1. (2000) 97–116 p.

Klaniczay Gábor: *Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században*. *Ethnographia* XCVII (1986) 257–295 p.

Komáromi Tünde: *Hat boszorkány rontásai. Kolozsvár, 1854*. In: Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Életutak és életmódok*. (=Krizsa Könyvek, 15.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár 2002. 5–41 p.

Kristóf Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben*, Debrecen 1998. 237 p.

Pócs Éva: *Malefícium-narratívok — konfliktusok — boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529-1768.) Népi kultúra–népi társadalom XVIII*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1995. 9–66 p.

Searle, J. R.: *A taxonomy of illocutionary acts*. In: *Searle, Expression and meaning*. Cambridge University Press, Cambridge 1979. 1–29 p.

Searle, J. R.: *A beszédaktusok típusai*. In: Searle, J. R.: *Elme, nyelv, társadalom. A való világ filozófiája*. Vince Kiadó, Budapest 2000. 147–156 p.

Searle, J. R.: *Beszédaktusok: nyelvfilozófiai tanulmány*. AKTI–Gondolat, Budapest 2009. 239 p.

Thomas, Keith: *Religion and the Decline of Magic, Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*. London, 1978. 687 p.

Tóth G. Péter: „Mit tudott, látott, avagy hallott azon tanú?” *Tanúvallomások és malefícium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben*. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. L’Harmattan–PTE Néprajzi Tanszék, Budapest–Pécs 2001. 199–225 p.